

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Jumatov Rashid Yangibayevich

Sam DCHTI tayanchdoktoranti

QARDOSH BO'LMAGAN TILLARDA ANTROTOPONIMLAR ATALISH MOTIVLARI QIYOSI

Annotatsiya

Maqolada qarindosh bo'lmagan tillarda antrotoponimlar atalish motivlari ingliz va o'zbek tillari misolida qiyoslanib, har ikkala til materillari o'rtasidagi farqli va o'xshash jihatlar yoritilgan. Muallif ingliz va o'zbek tillaridagi antrotoponimlar atalish motivlariga asos omillarga asosiy e'tiborini qaratgan.

Kalit so'zlar: antrotoponim, antroponim, atoqli otlar, atalish motivlari, atalish motivlari omillari, onomaslik birlik, onomastik birliklar qiyosi.

Toponimlarning kelib chiqish tarixi, jug'rofiy va lisoniy xususiyatlari olimlar tomonidan keng o'rganib kelinmoqda. Ayniqsa ularning atalish motivlarini tahlil qilarkanmiz xilma-xil boy ma'lumotlarga duch kelamiz.

O'zbek toponimlarining atalish motivlari Z.Do'simov (keyinchalik soha bo'yicha tadqiqot olib borgan boshqa olimlar) tomonidan o'z vaqtida tasniflangan[1,76-101]. Qizig'i, A.Urazmetova tomonidan Buyuk Britaniya va Amerika Qo'shma Shtatlari hududidagi 35000 dan ortiq joy nomlari tahlili asosida amalga oshirgan tasnifi ham olim tomonidan taqdim etilgan xulosalarga juda yaqin[2,142]. Buni har ikkala xalq tafakkurida ibtidodan saqlanib kelayotgan umumiy fikrlash tarzi, til materiallari hamda tafakkur tarzidagi umumiyliklar, shu bilan birga o'ziga xoslik sifatida qabul qilishimiz mumkin.

Antropotoponimlar – kishi ismlari (shuningdek, taxallusi, laqablari) asosida vujudga kelgan joy nomlari. Har ikkala xalq toponimiyasida ushbu guruhga mansub nomlar ko'pchilikni tashkil qilishiga qaramay, ularning yuzaga kelish sabablari, ya'ni shakllantiruvchi omillar ayrim hollarda bir-biridan tubdan farq qiladi. Bu, albatta, tarixiy sharoit, til sohiblarining ob'ekt va shaxs

oʻrtasidagi bogʻliqlikka qanday baho berishi, millatning mental xosliklari kabi gʻoyat murakkab jihatlar bilan bogʻliqdir. Masalan, ingliz antropotoponimlarining katta bir qismi buyuk geografik kashfiyotlar bilan bogʻliq. Oʻzbek xalqi tarixida bu jarayonning muqobili (analogi) boʻlgan hodisa yoʻq. Shuning uchun unga muqobil nomlar topilmasligining oʻzi tabiiy. Masalan, *Columbus, Hudson River, Humboldt River, Chirikof Island, Baranof Island, Kotzebue Sound, Cape Krusenstern, Wrangell Mountains, Buckingham* tipidagi nomlar oʻzbek toponimizida mavjud emas. Faqat makrotoponimlar tizimida *Xuddinibagʻi, Reyimyorgʻan* kabi nomlar mavjudki, ular quyida soʻz yuritilajak alohida tipga mansub.

Ingliz antropotoponimlarining yana bir qismi qirollar, lordlar ismlari bilan bogʻliq. Masalan, *Georgia* – Angliya qiroli Georg sharafiga, *North and South Carolina* – Karla I sharafiga, *Maryland* – Karl I ning xotini Genriyetti-Mari sharafiga, *Charleston* – Karl II sharafiga, *New York* – gersog York sharafiga, *Baltimore* – irland zodagoni lord Baltimor sharafiga va hokazo. Oʻzbek toponimlari ichida katta jugʻrofiy koʻlamdagi joylarning shohlar, xonlar, sulton yoki amirlar nomi bilan atalishi juda kam uchraydi. *Shohruhiya* tipidagi shahar nomlari sanoqli boʻlib, ularning deyarli barchasi tarixiy toponimlarga aylangan. Lekin *Amir Temur, Ulugʻbek, Abdullaxon, Shergʻozixon, Sherdor, Koʻkaldosh, Muhammad Amin* kabi juda koʻplab hukmdorlar va yuqori mansab egalari nomlari bilan atalgan madrasa, xonaqoh, ziyoratgohlarni uchramiz. Oʻzbek toponimiz tarixiga nazar soladigan boʻlsak, xalqimiz ruhiyatida hukmdorlar nomlarini abadiylashtirishda juda hassoslik bilan yondashilganini kuzatamiz. Aniqroq qilib aytganda, joy nomlari antropotsentrik tahlili shuni koʻrsatadiki, oʻzbek xalqi hukmdor sinf nomlarini abadiylashtirish masalasida nisbatan qatʼiy va adolatli “talablar” qoʻygan. Masalan, *Shayx Jalil, Sulton Uvays, Nurota* kabi togʻlarga ularga qadami yetgan yoki yetmagan avliyolar nomini bergan xalq biror toqqa biror hukmdor nomini bermadi. Agar ularning faoliyati shu togʻlarga bevosita bogʻliq boʻlsa, oʻsha bogʻliq qisminigina “baxsh etdi”. Masalan, *Amir Temur gʻori, Bobur* darasi kabi. Oʻzbek toponimiyasida hukmdorlar tomonidan qurilgan *Abdullaxon* timi kabi kichik obʼekt nomlari maʼlum bir hukmdorlar nomi aniq koʻrsatilsa, aksar hollarda ular *Xonbandi, Gʻazovot, Xonyop* kabi umumiy tarzda nomlangan.

Oʻzbek toponimiyasida siyosiy jarayon bilan bogʻliq holda neotoponimlarning katta koʻpchilik qismini tashkil qilgan shoʻro siyosiy arboblarning nomlari juda keng tarqaldi. Ularning aksari oʻzbek xalqi va Oʻzbekistonga hech qanday aloqadorligi yoʻq edi. Lekin inson tabiatidagi shaxsni ulugʻlash, maʼlum shaxs shuhratini oʻz manfaatlariga moslash amaliyoti turli hudud va turli siyosiy tizimda yashayotgan xalqlar hayotida ham kuzatiladi. Shunga oʻxshab, Amerika Qoʻshma Shtatlarida 24 okrug Franklin nomi bilan – *Franklin County* deb atalishini, ularning eng kattasi Ogayo shtatida joylashganini qayd etish lozim. Shuningdek, 21 ta aholi punkti Texas inqilobi sarkardasi Sidni Sherman sharafiga *Sherman*, shu miqdordagi joylar AQShning birinchi qishloq xoʻjalik vaziri Norman Koulman sharafiga *Coleman, Lake Pontchartrain* koʻli esa fransuz siyosiy arbobi graf Poshart sharafiga shunday nomlangan. Amerika Qoʻshma Shtatlarida prezidentlar nomi bilan bogʻliq *Washington, Adams, Jefferson, Madison, Monroe, Jackson, Van Buren, Harrison, Tyler, Polk, Taylor County, Fillmore, Mount Pierce, Buchanan, Lincoln, Grant, Hayes County, Garfield City, Cleveland County, Fort Benjamin Harrison, Mount McKinley, Roosevelt, Taft, Woodrow Wilson Bridge, Mount Woodrow Wilson, Harding Township, Coolidge, Hoover Dam, Kennedy, Lyndon B. Johnson Runway, Gerald R. Ford Freeway, Jimmy Carter Regional Airport, Ronald Reagan Washington National Airport* kabi juda koʻplab nomlarni uchratish mumkin. Oʻzbek toponimiyasida esa bu tamoyil oʻz ibtidosida, deyish mumkin. Masalan, *Islom Karimov* nomidagi Toshkent xalqaro aeroporti.

Ingliz antropotopimlarining bir qismi ilm-fan, sanʼat va adabiyot borasida mashhur shaxslar nomlariga aloqadordir. Masalan, *Mount Einstein* – Albert Enshteyn, *Picasso Park* – Pablo Pikasso, *Champlain Champlain* koʻli uni 1609 yilda kashf qilgan fransuz sayohatchisi va geografi Samuel de Shampfen nomi bilan bogʻliq. Oʻzbek toponimiyasida ham XX asrning birinchi yarmidan ushbu tamoyil asta-sekin kirib keldi va unda a) bir tomondan milliy fenomenlar nomlari, b) xalqlar doʻstligini mustahkamlash uchun boshqa millat fenomen shaxslari nomlari, v) siyosiy vaziyat

sababli ob'ektga mohiyatan hech qanday aloqasi bo'lmagan shaxslar nomlari paydo bo'la boshladi: *Navoiy viloyati, Sobir Rahimov tumani, Orjanikidze tumani, Shota Rustaveli ko'chasi, Frunze ko'chasi* kabi.

Shunday antropotonimlar mavjudki, ular ayni paytda haqli ravishda bir necha guruhga mansub sanaladi. Masalan, agionimlar[3,110] asosidagi toponimlar ayni paytda diniy toponimlar sirasida qayd etiladi. Ingliz toponimiyasida *Bury St Edmunds, Saint Xavier, Saint Terese, Saint Pauls, Saint Matthews, Saint Michael, Saint Louis, Saint Francisville* kabi ko'plab toponimlar. Agionimlar ingliz tilida *the name of holy man* [4,107] termini bilan berilsa ham, rus filologiyasida uning qamrov doirasi ancha keng[5]. O'zbek agionimlari hanuzgacha ma'lum bir tizimga solinmagan. Lekin ularning xalqimiz tarixi, ma'naviyati bilan bog'liq ravishda faqatgina ziyortagoh yoki qabristonlar emas, turli tip ob'ektlar nomlari sifatida uchrashi e'tiborli. Masalan, *Buvayda*[6,11], *Shayhontahur* tumanlari nomlari, *Sulton Uvays, Shayx Jalil, Shohimardon* kabi tog' nomlari, yana ko'plab madaniy ob'ektlar nomlari shular jumlasidandir. Aslida o'zbek agionimlarining har biri alohida e'tibor bilan o'rganilishi kerak. Bu borada G.S.Xaziyevaning *Xizir-Ilyos* agionimi borasida bajargan tadqiqoti namuna bo'la oladi[7,316-124]. Chunki bu kabi toponimlar xalq xotirasini uyg'otishda ham, ularning ibratli hayot tarzidan o'rnak olish ma'nosida ma'naviy saboq sifatida ham katta ahamiyatga ega. Agionimlarning ba'zilar tarixiy shaxslarning xalq o'rtasida keng tarqalgan nomi bilan shuhrat tutganki, keyingi avlod ularning asl nomidan bexabar qolgan. Masalan, Urganch shahrida *Doshqinjon bobo* ziyortagohi mavjud. Maqbaraning tarixiy o'rnida qabriston bo'lib, VII – VIII asrlarda Movarounnahrda Islom dinini yetkazish uchun kelgan buyuk sahoba Sa'd ibn Abu Vaqqos roziyallohu anhu nomi bilan bog'liq. (Hasorasp va Xo'jaylida ham shu nomdagi qabristonlar mavjud). Amudaryoning har yili ikki marta toshishi natijasida ayni shu qabristonga yetib kelgan suv pasayib qaytishini kuzatgan aholi uni karomatli avliyo *Doshqinjon bobo* deb ataganlar. 1646 – 1648 yillarda Abulg'ozzi Bahodirxon qabriston atrofini paxsa devor bilan o'rab maqbara qurdirgan. Maqbara 1648 yildan to 1826 yilgacha xaroba ahvolda bo'lgan. Xiva xoni Olloqulixon (1825 – 1843 yillar) Xuroson, Janubiy Turkmaniston o'lkalariga qilgan muvaffaqiyatli yurishlaridan tushgan mablag' hisobiga Doshqinjon boboni obod etgan va hozirgi tarixiy maqbarani bino qildirgan[8,50].

Mazkur guruhning yana bir ichki guruhi mifologik qahramonlar nomlari bilan bog'liq *Hercules, Achilles, Orpheus, Cadmus, Theseus Lake ko'li, Lake Atalanta suv ombori, Pegasus and Bellerophon Sculpture parki, Ariadne Island* oroli kabi toponimlar tashkil qiladi. O'zbek joy nomlari ijodiyotida mifotoponimlar tizimi anchayin murakkab bo'lib, eng avvalo, ularning maqbul tasnifini yaratish lozim. Sababi, ayrim adabiyotlarda tarixiy shaxslarni mifologik obrazlar sifatida qayd etish, "Qur'on"da zikri kelgan payg'ambar nomlarini mifologik nomlar sirasida sanash kabi g'ayri ilmiy talqinlar uchraydi. Hatto bu tizimda diniy, mifologik, xurofiy shaxslar nomlarini bir-biridan farqlamaslik hollari ham kuzatiladi. Shuning uchun bu tip nomlarni sof mifologik nomlar (masalan, *Jamshid*) hamda mifologik xarakter kasb etgan nomlar (masalan, *Afrosiyob*) tarzida farqlash ehtiyoji bor.

Ingliz toponimlarining bir qismi turli sabablar bilan qo'yilgan oddiy kishilar nomlari bilan aloqador bo'lib chiqadi. Masalan, Amerikada ko'plab uchraydigan *Johnson* toponimi qator sabablarga ko'ra yuzaga kelgan. Misol uchun *Johnson* qishlog'i zamindor Djulius A.Jonson; Vermont shatatidagi shu nomli shahar mashhur amerika huquqshunos, davlat arbobi va pedagogi Uilyam Samuel Jonson; Indiana shatatidagi *Johnson City* esa temiryo'l xizmatchisi Jonson; Nyu-York shatatidagi *Johnson City* "Endicott Johnson" kompaniyasi rahbari Jorj F.Jonson; Nyu-York shatatidagi *Fort Johnson* qishlog'i hindular ishi bo'yicha Britaniya vakili Uilyam Jonson nomlari bilan bog'liq. Tadqiqotchilar britan geografi A.Mills tuzgan lug'at[9,1884]da kishi nomlari asosli 3527 toponimlarning 500 tasi +famiyalialardan hosil qilinganini aniqlaganlar. Bu tip nomlar Buyuk Britaniya joy nomlarining 23,5% tashkil qilishi qayd etilgan. Shu tarzda Amerika joy nomlari lug'ati[10,550]da 3144 antropotoponim (qamrab olingan nomlarning 22,3%i) berilgan bo'lib, shulardan 665 ta toponim familiyalardan hosil qilingan. E'tiborli jihat shundaki, A.D.Mills

lugʻatidagi antropotoponimlarning 95% i, G.Styuart lugʻatidan joy olgan antropotoponimlarning 85% i erkak kishi nomlari asosida ekanligi qayd etiladi[11,145]. Shu faktning oʻzi Buyuk Britaniya va Amerikadagi gender munosabatlar tarixiga haqqoniy mos kelib turibdi. Bizningcha, oʻzbek antropotoponimlarida bu koʻrsatkich, yaʼni ayollar “ulush”i bundan ham oz nisbatga ega boʻlishi tabiiy. Chunki atoqli otlar ham tildagi boshqa birliklar singari uning sohiblari hayotidagi har bir jabha xususida qaysidir darajada axborot taqdim qila oladi. Birgina agionimlar misolida koʻradigan boʻlsak, juda koʻp miqdordagi bu tip joy nomlari ichida *Buvayda*, *Anbar ona*, *Bibi mushkulkushod*, *Bibi Hojar ona* ayollar nomi bilan bogʻliq sanoqli obʼektlar chiqadi. Ayollar “ulush”i neotoponimlarda nisbatan koʻpaygani seziladi: *Xadicha Sulaymonova koʻchasi*, *Krupskaya koʻchasi* kabi.

Qayd etilgan fikrlar va keltirilgan faktlar soʻzimiz boshida taʼkidlaganidek, ingliz va oʻzbek antropotoponimlari qiyosi:

- birinchidan, har ikkala xalq tafakkurida insoniyat ibtidosidan saqlanib kelayotgan umumiy fikrlash tarzi alomatlari ustun ekanini;
- ikkinchidan, til materiallari hamda tafakkur tarzidagi umumiyliklarni ifoda etishini;
- uchinchidan, kuzatiladigan oʻzaro farqlar esa tabiiy hamda ijtimoiy omillar natijasi sifatida yuzaga kelgan oʻziga xosliklar inʼikosi ekaniligi haqida xulosa chiqarishga imkon beradi.

Foydalangan adabiyotlar roʻyxati:

1. Doʻsimov Z. Xorazm toponimlari. – Toshkent: Fan, 1985. – B. 76 –101.
2. Уразметова А.В. Английская топонимика как лексическая подсистема языка (на материале топонимической лексики Великобритании и США). – 2016. – С. 142.
3. Живов В.М. Святость. Краткий словарь агнографических терминов. – М.: Гнозис, 1994.- 110 с.; Иванова Т.А.Лексические особенности жизнеописаний новопрославленных святых русской православной церкви. Дисс-ция ... кандидата филол. наук: 10.02.01 – М.:МПУ, 2004. – 176 с.; Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии/ Отв. ред. А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1978.- 198 с.
4. Лебедев В.Ю., Прилуцкий А.М. Имя святого и его семиотическая специфика // Вестник ТвГУ. Серия “Философия”. 2017. № 2. – С. 107.
5. Бугаева И.В. Агионимы в ономастическом пространстве русского языка // <http://www.portal-slovo.ru>
6. Buvayda ziyoratgohlari (“Bibi Ubayda yoxud Safed bulon qissalari” asosida) – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. – B.11.
7. Хазиева Г. С. Агионим Хызыр-Ильяс в локальных культурных традициях татар / Г.С.Хазиева // Вопросы ономастики. — 2020. — Т. 17, № 3. – С. 316-324.
8. Abdullayev X., Sobirov M. Voha tarixidan lavhalar. –Toshkent: –B. 50.
9. Mills A.D. Oxford Dictionary of British Place-Names. – Oxford, 2003. – 1184 p.
10. Stewart G.R. A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of America. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1970. – 550 p.
11. Уразметова А.В. Английская топонимика как лексическая подсистема языка (на материале топонимической лексики Великобритании и США). – 2016. – С. 145.